

31. BILOKIN, S. (2009) Avtobiografiia Fedora Ernsta pochatku 1930-kh rokiv. Studii mystetstvovnavchi. 1 (25), 135–150.
32. BILOKIN, S. (1993) Fedir Ernst. In: Sydorenko O. I., Tabachnyk D. V. (eds.) *Represovane "vidrodzhennia"*. Kyiv : Ukraina, pp. 300–321.
33. VEREZOMSKA, S. (2004) Z istorii okhorony tserkovnoi starovyny na tereni Kyivskoi kraiovoi inspektury okhorony pamiatok kultury (1926-1930 rr.). *Istoriia relihii v Ukraini. Naukovyi shchorichnyk*. Vol. II, pp. 566–571.
34. VEREZOMSKA, S. Zh. (2005) *F. Ernst u pamiatkookhoronnomu rusi Ukrainy 1917 – 1933 rr.* Abstract of unpublished thesis (Doctor of Philosophy). Kharkivskiy natsionalnyi universytet im. V. N. Karazina.
35. HORBYK, V. O., DENYSENKO, H. H. (2012) "Zvid pamiatok istorii ta kultury Ukrainy" u doslidzhenni i okhoroni kulturnoi spadshchyny: dosvid, problemy, perspektivy. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy.
36. HORBYK, V. O., DENYSENKO, H. H. (2004) Okhorona ta zberezhennia pamiatok istorii ta kultury v Ukraini: istorychnyi aspekt. *Istorychnyi zhurnal*, 10-11, 85–90.
37. ZHELIEZKO, A. M. (2015) Pamiatkookhoronna diialnist Kyivskoi kraiovoi inspektury na Kyivshchyni u 1928–1930 rr. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu*. 44 (1), 212–215.

38. ZAREMBA, S. Z. (1995) *Ukrainske pamiatkoznavstvo: Istoriia, teoriia, suchasnist*. Kyiv: Lohos.
39. KOT, S. (2005) Vytoky: z pered chasiv Ukrayinskoho tovarystva okhorony pamiatok istorii ta kultury. *Pamiatky Ukrainy: Istoriia ta kultura*. 2, 128–139.
40. NESTULIA, O. (1995) *Dolia tserkovnoi starovyny v Ukraini 1917 – 1941 rr.: [in 2 vol.]*. Vol. 1: 1917 r. – seredyna 20-kh rokiv. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy.
41. NESTULIA, O. (1995) *Dolia tserkovnoi starovyny v Ukraini 1917 – 1941 rr.: [in 2 vol.]*. Vol. 2: Kinets 20-kh – 1941 rr. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy.
42. NESTULIA, O. (1989) *Okhorona pamiatok istorii ta kultury. 1926 – 1941 rr.* Kyiv: Instytut istorii AN URSSR.
43. NESTULIA, O. (1991) Ukraina stala yoho doleiu (F. L. Ernst). In: Vynokur I. S., V. B. Vrublevska, T. F. Hryhoreva et al. (eds.) *Represovane kraieznavstvo (20–30-ti roky)*. Kyiv: Ridnyi kraj, pp. 101–113.
44. NESTULIA, S. (1997) Stanovlennia Vseukrainskoho arkhеологічного комітету VUAN (seredyna 1920-kh rokiv). Poltava: Arkheolohiia.

Надійшла до редколегії 28.11.16

S. Ivanysko, PhD in History, Assistant Professor
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

KYIV REGIONAL INSPECTORSHIP FOR THE PROTECTION OF CULTURAL HERITAGE AND THE CONSERVATION OF THE SAINT SOPHIA'S CATHEDRAL

The article deals with the function of Kyiv regional inspectorship for the protection of cultural monuments and the conservation of Saint Sophia's Cathedral in Kyiv. The issue of a restoration of monumental painting and repair work, the problems of conservation, and the transformation of the church to the museum institution are studied in the research. In addition, the paper looks at the problem of lack of support from Kyiv's authority for Inspectorship in the protection and preservation of Saint Sophia's Cathedral (such as delay in taking the necessary decisions and lack of financing, etc.).

Key words: protection of cultural monuments, Kyiv regional inspectorship in the protection of cultural monuments, Saint Sophia's Cathedral in Kyiv, necropolis of Kyiv, F. Ernst.

УДК 930:[338:48-6:001.891](477+100)
<https://doi.org/10.17721/1728-2640.2016.131.4.05>

М. Казьмирчук, д-р іст. наук, доц.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

МЕМОРІАЛЬНИЙ І НОСТАЛЬГІЙНИЙ ТУРИЗМ У ВІТЧИЗНЯНИХ І ЗАРУБІЖНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

Нині відбувається активний розвиток нових видів туризму, серед яких меморіальний і ностальгійний туризм знайшов відображення на сторінках наукових праць ряду українських і зарубіжних вчених. На тепер серед теоретиків і практиків туризму немає єдиної думки щодо позначення поняття ностальгійного туризму. Метою статті є аналіз термінологічних варіантів меморіального й ностальгійного туризму, а також виділення загальних тенденцій щодо вивчення цих нових видів туризму у вітчизняних і зарубіжних дослідженнях.

Ключові слова: Меморіальний туризм, ностальгійний туризм, вітчизняні та зарубіжні дослідження, нові види туризму.

Зі швидким розвитком туристичної галузі почали з'являтися нові (спеціальні) види туризму, зокрема меморіального та ностальгійного туризму. Вважається, що приблизно одна з десяти поїздок у світі обумовлена ностальгійними мотивами. Дослідники звертають увагу на зростання внеску ностальгійних подорожей у створення потоків міжнародного туризму. Звісно, офіційної статистики для підтвердження цих процесів не існує, тим більше, що сучасні туристи можуть поєднувати відразу кілька видів туризму. Збільшенню нових видів туризму сприяє небажання споживачів туристичних продуктів відпочивати пасивно, а також зростаючий попит на активний відпочинок із багатьма атракціями й наявними гострими та незвичними відчуттями. Великою популярністю нині користуються маловідомі та переважно індивідуальні види туризму, зокрема темний, діаспорний, генеалогічний туризм, пов'язані з меморіальним і ностальгійним туризмом. Подорожі з традиційними цілями – оздоровчими або пізнавальними – уже не задовольняють потреби сучасної людини. Бажання відвідати нові місця й отримати автентичний продукт стає частиною мотивації сучасних туристів. Керуючись потребою вийти за межі буденного, випробувати щось екстраординарне, у сучасних туристів велику популярність набувають різні екстремальні та нетрадиційні види ту-

ризму. Для туристського ринку це означає розквіт нових видів туризму: меморіального, ностальгійного, похмурого, діаспорного, катастрофічного тощо.

Незважаючи на збільшення попиту на нові види туризму, у вітчизняній туристології немає комплексних досліджень присвячених аналізу меморіального й ностальгійного туризму та туристичних пропозицій. Зустрічається також невелика кількість фрагментарно описуваних цей феномен досліджень, особливо справедливим це твердження є щодо меморіального туризму. Можливо, це обумовлено появою великої кількості нових видів туризму одночасно та порівняно недавно, що робить їх новим об'єктом дослідження. Також дається в знаки відсутність необхідної статистичної бази для систематичного економічного аналізу.

Меморіальний і ностальгійний туризм знайшов відображення на сторінках наукових праць ряду українських і зарубіжних вчених. Однак не існує єдиного підходу до визначення понять і усталеної класифікації цих видів туризму. У сучасній науковій літературі поняття "ностальгійний туризм" часто вживають, як синонім слів "сентиментальний", "етнічний", "етнографічний", оскільки цей різновид туризму тісно пов'язаний із психологічною установкою людини, її бажанням відвідати місця свого історичного проживання, походження предків, глибше пізна-

ти культурні традиції краю, налагодити контакти із земляками чи родичами. Так само і "меморіальний туризм" ототожнюють із багатьма новими видами туризму. Спроби цілеспрямованого історіографічного аналізу досліджень щодо меморіального та ностальгійного туризму не проводилися. Нині існують лише фрагментарні та непослідовні спроби дослідити певні аспекти щодо феномену меморіального та ностальгійного туризму. Метою статті є аналіз термінологічних варіантів меморіального та ностальгійного туризму, а також виділення загальних тенденцій щодо вивчення цих нових видів туризму у вітчизняних і зарубіжних дослідженнях.

У Законі України "Про туризм" запропоновано виділити за метою поїздки 13 видів туризму, зокрема пізнавальний відпочинок і ностальгійний туризм [5]. Класичне визначення "ностальгійного туризму" – це різновид туризму, який здійснюється туристами на місця свого історичного проживання. Його часто ототожнюють із сентиментальним, етнічним, родинним та іншими новими видами туризму. Ностальгійний туризм передбачає відвідування туристами місць свого історичного проживання, походження предків та інші факти, пов'язані безпосередньо з туристом або його родиною. Часто він поєднуваний із відвідинами місць історичних подій, себто виселень, переселень, еміграційних рухів, місцями битв, давніми кордонами держав і переважно зосереджений у регіонах із багатим історико-архітектурним і культурним потенціалом [3].

Із сентиментальним туризмом ототожнення ностальгійного відбувається через те, що під час ностальгійної подорожі панівними мотивами в туриста є почуття, емоції та сентименти. Основними засадами сентиментального туризму вважається ностальгія за рідною домівкою, батьківщиною, бажання повернутися на землю, де народилася людина або проживали її предки. Термін "сентиментальний туризм" вважає за доцільне вживати канд. екон. наук, доц. Львівського національного університету імені Івана Франка С. П. Кузик, для позначення тих подорожей, головним мотивом яких є "прагнення повернення". Дослідник вважає, що сентиментальний туризм включає й діаспорні тури, тобто "пошук коріння". Відзначаючи близькість сентиментального й етнічного туризму, він наголошує на їхній подібності через важливість для туриста побачення з рідними та близькими або відвідування місць їхнього перебування, проте підкреслює в сентиментального туризму значно ширші горизонти, бо його основою є людські почуття, емоції, ностальгія. У С. П. Кузика можна помітити і зв'язок сентиментального туризму з меморіальним, адже, на його думку, здебільшого сентиментальні відносини пов'язані з вивченням історико-архітектурних пам'яток, давніх поселень, місць поховань тощо [15]. Асистент Львівського національного університету імені Івана Франка О. І. Вуйчик, аналізуючи розвиток ностальгійного туризму вживає паралельно терміни "сентиментальний" і "ностальгійний туризм". Основним споживачем сентиментального туристичного продукту вона називає діаспору [4, с. 40–46]. Вірогідно, що сентиментальний і ностальгійний туризм, які спираються на почуття, можуть охоплювати не лише відвідини місць пов'язаних із предками, але й місць де уже побував турист і його спогади впливають на його емоційний стан при виборі подорожі або маршруту.

При класифікації туризму, д-р екон. наук, проф. Тернопільського національного економічного університету П. Р. Пуцентейло виділяє окремо "ностальгійний туризм" і тлумачить його як різновид туризму, заснований на потребі людей у відвідуванні родичів, місць народження і проживання близьких, зауважуючи, що він

займає важливе місце в міжнародному туристичному обміні [23, с. 72].

Українські дослідники часто ототожнюють ностальгійний туризм з етнічним. Д-р екон. наук, проф. Чернівецького торговельно-економічного інституту КНТЕУ В. Ф. Кифяк тлумачить етнічний туризм як поїздку з метою побачити рідних і близьких, пов'язану з відвідуванням і виїздом у віддалені регіони країни або інші держави. Незважаючи на те, що перша частина визначення стосується радше ностальгійного туризму [11].

Схожої думки дотримується д-р філос. наук, проф. Київського національного університету культури та мистецтв Т. С. Пархоменко. На її думку, іноді ностальгійний туризм може накладатися на туризм етнічний, наприклад, коли емігранти відвідують свою етнічну батьківщину. Етнічний туризм задовольняє потребу у підкріпленні національної ідентичності людини, тобто включеності в певну соціальну спільноту на підставі спільного походження, ототожнення з певною культурою. Відвідування своєї етнічної батьківщини людиною, яка народилася та виховувалася в іншому соціокультурному середовищі, є своєрідним генетичним покликанням – "покликом предків". Ностальгійний же туризм виключно індивідуальний, він камерний порівняно з етнічним, це не поклик національної ідентичності, це – відтворення власного життєвого шляху, намагання подолати незворотність часу просторовим поверненням [22].

Канд. фіз.-мат. наук, доц. Ужгородського торговельно-економічного інституту М. П. Кляп і д-р філос. наук Ужгородського національного університету Ф. Ф. Шандор ототожнюють ностальгійний туризм з етнічним та етнографічним, визначаючи його як різновид туризму, який здійснюється туристами на місця свого історичного проживання. На їхню думку, етнічний туризм може бути як внутрішнім (наприклад, відвідування глибини міських жителів з метою ознайомлення з архаїчними говірками, фольклором, побутом, культурою й мовами автохтонних народів), так і зовнішнім, який пов'язаний із відвідуванням історичної батьківщини або місць народження родичів. Останній різновид часто називається ностальгійним туризмом, який отримав поширення в деяких регіонах світу – Ізраїль, Вірменія, Греція, Україна, Італія. Учасники ностальгійного туризму – в основному люди похилого віку, що раніше проживали в цій місцевості. Основна частина програм і мета приїзду – індивідуальне (або невеликими сімейними групами) відвідування різних регіонів [13].

Аналіз термінологічних проблем туризму знайшов відображення у працях Л. Кирилюка, який, указуючи на швидкі темпи розвитку в Україні ностальгійного туризму, виділяє одним з його видів етнічний і пропонує визначити основні райони його масового розвитку на території нашої держави – прикордонне Закарпаття, Львівщину, Волинь. Він пов'язує ностальгійний туризм насамперед із відвідуванням родичів, які опинились по різні сторони кордону, відносячи його до нетрадиційних і, водночас, перспективних видів туризму, підвидом якого є етнічний туризм [10].

У дослідженні істориків Київського національного університету імені Тараса Шевченка Н. Терес і В. Рожкової чітко розрізняються поняття етнотуризм і ностальгійний туризм. На думку дослідниць, причина того, що етнічний туризм часто розглядають як ностальгійний, пов'язана, напевне, із тим, що туристи, які зацікавлені звичаями та культурою певної нації, у першу чергу, хочуть дізнатися про ті народи, із якими в них є хоча б які-небудь генетичні зв'язки. Вони наголошують на неправильності поєднання етно- та ностальгійного туризму в один напрям діяльності [24, с. 35–44]. За

висновками львівської дослідниці С. Муравської, більшість існуючих досліджень етнічного туризму в Європі та Америці концентрує увагу на окресленні етнотуризму як мандрівок до екзотичних і часто ізольованих етнічних груп [20, с. 70–74].

Український географ-країнознавець, канд. геогр. наук, доц. Київського національного університету імені Тараса Шевченка В. К. Кіптенко вважає ностальгійний туризм формою організації поїздок людей, пов'язаних родинними стосунками, виокремлюючи в його межах родинний туризм. Мотивацією дослідника є те, що з часом родинні зв'язки слабшають і метою подорожі стає не відвідування родичів або місця народження, а ознайомлення з батьківщиною предків. Це змінює характер попиту, зокрема зростає попит на розміщення в готелях, а не у родичів, змінюються вимоги до програми перебування [12].

Слід відзначити, що вітчизняні дослідники переважно не вказують англomовні терміни, які використовують у власних статтях, та й використаної зарубіжної літератури їм також бракує. Проте, часті звернення до нових видів туризму, як і деякі назви статей, де розглядаються екскурсійні об'єкти ностальгійного туризму, свідчать про необхідність подальшого аналізу цього феномену щодо його чіткого виділення як окремого нового виду туризму.

Зарубіжні вчені також інколи ототожнюють ностальгійний туризм та етнічний, вважаючи, що етнічний туризм має включати подорожі друзів і родичів на батьківщину предків із метою вивчення власної етнічної приналежності (ностальгійний туризм). Так, російська дослідниця Н. А. Малова вважає, що "ностальгійний або етнічний туризм – це вид туризму, пов'язаний із відвідуванням історичної батьківщини або місць народження родичів [18]. Науковець дає визначення етнічного туризму, але трактує його як ностальгійний. Загалом російські науковці оперують поняттям "етнографічний туризм" та "етнічний туризм". При чому, у перше поняття вони вкладають широкий зміст, відносячи сюди аборигенний і корінний види туризму. Під етнічним туризмом вони розуміють ностальгійний туризм, тобто "...відвідування місць свого історичного проживання" [27].

Білоруська дослідниця А. Кольцова вважає, що ностальгійний туризм – це подорожі на місця свого народження або батьків, свого історичного проживання, відвідування родичів або вивчення певної етнічної групи населення (їх життя, особливості культури, побут і т. д.). це хороший спосіб дізнатися більше про своє коріння або вивчити історію необхідного народу вченим, любителям. Тож, вона також ототожнює етнічний і ностальгійний туризм [14, с. 246–248]. Її повністю підтримує старша колега, канд. геогр. наук Є. Карачевська вважає, що "етнічний туризм – один із напрямів туризму, що має яскраво виражену етно-мовно-культурну складову. Етнічний туризм може бути як внутрішнім, відвідування білоруської глибинки міськими жителями з метою ознайомлення з фольклором, побутом, культурою населення, так і зовнішнім, який пов'язаний з відвідуванням історичної батьківщини або місць народження родичів. Останній різновид часто називається ностальгійним туризмом" [9, с. 341–342].

Австралійський вчений із Гонконгського політехнічного університету туризму Б. Кінг, аналізуючи поняття етнічного туризму відзначає його часткове віднесення до подорожей з мотивацією "етнічного возз'єднання", тобто відвідування людей, близьких за етнічною приналежністю. Він підкреслює, що етнічний туризм як подорож з метою відвідування екзотичних народів і подорож, із метою пошуку власного коріння, кардинально протилежні, а отже не можуть вміщуватися в одному

визначенні. Етнічний туризм екзотичних напрямів, передбачає отримання туристом задоволення від протиставлення різних культур і бачення контрасту від цього. У свою чергу етнічне возз'єднання передбачає збудити зовсім інші почуття у туриста, що ґрунтується на пошуку власного "коріння". Мета етнічних возз'єднань активно простежується у країнах Північної Америки та Австралії, чия новітня історія була побудована на міграції, але це також стосується й інших частин світу – Африки, Європи та Азії [47, с. 173–176].

Новозеландський дослідник Д. Рассел вживає термін "ностальгійний туризм" (nostalgic tourism) при аналізі сегменту туристів (британського та ірландського походження), які мають причиною подорожі тугу та потребу пошуку родоводу [60, с. 103–116]. Ностальгію як важливий мотив для подорожі старших за віком туристів розглядає у своїй статті американська дослідниця М. Селлік, яка охоче використовує термін "ностальгійні подорожі" (nostalgic travels) [63, с. 55–71].

Зарубіжні дослідники часто використовують близький до ностальгійного туризму термін "родовий туризм" (ancestral tourism), під яким розуміють вид туризму, головною рушійною силою якого є родинні почуття, бажання відвідати батьківщину й родичів. У цьому контексті родинний і ностальгійний туризм співвідносяться на рівні відчуттів і місця призначення. Так, ірландська дослідниця А. Райт вивчаючи особливі відносини між Ірландією і США й аналізуючи мотиви, що є основою американського туристичного інтересу в Ірландії, розглянула особливі історичні, психологічні, емоційні й родинні зв'язки, які пов'язують дві країни. Це дослідження представляє нові емпіричні висновки про прагнення американських туристів відчути "родове призначення" в Ірландії. На думку дослідниці, тури родового туризму активно продаються, що передбачає значний попит на подібний туристичний продукт у майбутньому [69, с. 22–33].

Зарубіжні дослідники звертають увагу на взаємозв'язок і співвідношення меморіального та ностальгійного туризму. Так, С. Маршалл із Квазулу-Натальського університету в Дурбані (Південна Африка) досліджуючи зв'язки між пам'яттю й туризмом, відзначає, що пам'ять є вирішальним фактором при виборі пункту призначення. Це впливає на туристичний досвід у місці призначення і на обмін досвідом з іншими туристами після поїздки, зокрема шляхом розповіді, фотографії й об'єктів пам'яті, зокрема сувенірів. Поняття "особистого культурного туризму" розглядаються нею як основа для визначення "туризму особистої пам'яті", що обертається навколо подорожі, пов'язаної з особистими спогадами – не тільки відвідування місць, пов'язаних з щасливими спогадами, а й повернення до місць особистої травми і страждання в пошуках зцілення [48, с. 321–335]. Вона присвятила статтю тим, хто вижив і їхнім нащадкам, які подорожують в місця, де були колись їхні будинки або населені пункти (збережені частково або знищені повністю), із яких вони були змушені переїхати через політичні переслідування, природні або техногенні катастрофи. Такі поїздки, на думку С. Маршалл, не можуть розглядатися як поїздки з метою відвідин пам'яток культурного або похмурого туризму, а скоріше розглядатися як суто особисті місця, суб'єктивного значення, пов'язані зі спогадами про травму. Подібні подорожі генерують, закріплюють і передають спогади туристів. А подібний туризм позиціонується як продовження процесу запам'ятовування, як акт опору – проти забуття і, в деяких випадках, проти колишнього акта стирання пам'яті. Автор, виходячи із дослідження ситуації в німецькій Сілезії, яка знаходиться на південному заході Польщі, застосовує термін "туризм туги за батьківщи-

ною" ("homesick tourism"), добре відомий у німецькому контексті [50, с. 332–349]. У інших статтях С. Маршалл вживає термін "туризм особистої пам'яті", при дослідженні форм подорожі з мотивом спогадів про власне минуле. На підставі деяких наукових прозрін у функціонуванні людської пам'яті, стверджується, що подорож можна вважати навмисним і організованим продовженням процесу запам'ятовування, пов'язаним з питаннями ідентичності та самопізнання. Дослідниця приходить до висновку, що туризм особистої пам'яті не слід розглядати за типом, а швидше за формою туризму в зв'язку з гетерогенністю та високо індивідуалізованим характером цього явища [51, с. 335–348]. С. Маршалл першою розділяє "туризм туги за батьківщиною" від споріднених видів, з якими він часто поєднаний, особливо з "корінним туризмом" ("roots tourism"), "особистим культурним туризмом" ("personal heritage tourism") і подорожами мігрантів, які повертаються ("migrant return travel"). "Туризм туги за батьківщиною" дослідниця відносить до подорожей німців, які відвідують свої колишні домівки в Польщі та в інших країнах Східної Європи, з яких вони були виселені внаслідок Другої світової війни. Вона вважає "туризм туги за батьківщиною" набагато більш широким міжнародним явищем, хоча і невизнаним, а іноді і політично заангажованим поняттям [49, с. 876–892].

Частково "ностальгійний туризм" у зарубіжних дослідженнях поєднується з діаспорно-корінним туризмом ("diasporic-roots tourism"), де корінний туризм ("roots tourism") розглядається як подорож у пошуках власного коріння. Зокрема це видно у італійських дослідниць Моріо та А. Корсале, які проаналізували в межах діаспорного туризму мету та причини відвідування трансильванськими саксами, які нині живуть в Німеччині, їхньої батьківщини [43, с. 198–232]. Подорож із метою пошуків коріння, або корінний туризм (roots tourism), зосереджений на нащадках діаспори, які цікавляться землею предків, розглядає канадський дослідник Г. Хіггінботам [41, с. 189].

У дослідженні американських дослідників із Клемсонського університету Г. Рамшоу, У. Нормана та їхнього колеги із Гон-Конзького політехнічного університету В.-Ю. Хуанга аналізується розуміння життєвого досвіду іммігрантів другого покоління, коли вони подорожують прабатьківщиною, а також визначається вплив на формування їхнього досвіду з діаспорного туризму ступеня транснаціоналізму. Вони використовують визначення ностальгійного й генеалогічного туризму у зв'язку з визначенням останнього як специфічного виду туризму, що має на увазі або відвідування місць свого народження, або місць, де жили предки. Діаспорний туризм часто розглядається як форма "повернення додому", але для дітей іммігрантів, які народилися в новій країні, залишається відкритим питання щодо того, чи вважають вони батьківщину батьків власним домом або призначенням. Крім того, досягнення в галузі транспортних і комунікаційних технологій дозволяють сучасним іммігрантам підтримувати транснаціональні зв'язки зі своєю батьківщиною, що у свою чергу може вплинути на характер діаспорного туризму. Використовуючи феноменологічний підхід, дослідниками були опитані 26 китайських-американців другого покоління, які мали досвід подорожі Китаєм. Подорож на батьківщину не лише дозволила їм зрозуміти своїх батьків і сімейну історію, але дала можливість переосмислити власне життя через пізнання сучасного Китаю. Нарешті, через транснаціональність подорожі іммігрантів другого покоління, яка не пов'язувалася з конкретною місцевістю, вони змогли відчувати зв'язок з Батьківщиною без фактичного відвідування місця їх родинного походження [42, с. 59–79].

Корінний туризм ("roots tourism") другого покоління та процеси міграції широко розглядаються в дослідженні італійської дослідниці А. Пелліцції, яка вважає, незважаючи на збільшення наукового вивчення корінного туризму, їх малодослідженими. Корінний туризм розглядався насамперед на досвіді першого, другого та наступних поколінь як єдиного явища. Ґрунтуючись на глибшому вивченні другого покоління греків в Італії, вона зосереджується також на географічному й етнічному контекстах життя цієї громади та їхніх подорожах до батьківщини ("homeland travel"), зокрема частоту та причини подорожей, самосприйняття під час їх перебування в Греції та визначення "дому". А. Пелліцція доводить, що часті поїздки в Грецію мають набагато глибший сенс, оскільки вони дають транснаціональний досвід, метою якого є відвідування родичів і друзів, бажання знайти культурне коріння і віднайти культурну самобутність [54, с. 1].

Західні дослідження зосереджені на дослідженні процесів міграції й туризму. Серед науковців, які займаються подібною проблематикою, найчастіше вживається термін відповідний генеалогічному туризму ("genealogy tourism"), який у зарубіжній літературі іноді називають корінним туризмом, і є сегментом туристичного ринку, що складається з туристів, які відвідують рідні місця під час власного відпочинку. Використання терміну "генеалогічний туризм" і дослідження еміграційних процесів активно відбувається в тих країнах, які пережили масову еміграцію й мають значні поширення в світі діаспорні товариства. Цей вид туризму особливо популярний у країнах Центральної Європи, де Друга світова війна призвела до масової міграції населення. Генеалогічні туристи подорожують по землі своїх предків, щоб відновити зв'язок з минулим і "йти по стопах своїх предків" [36, с. 246]. Так, К. Фенг і С. Пейдж, досліджуючи відносини між туризмом і міграцією, на прикладі китайських емігрантів в Новій Зеландії, визначили закономірності й мотиви подорожей під впливом сім'ї та родичів [36, с. 246–281].

Аналізуючи оновлення культурної близькості з батьківщиною у туристів і створення завдяки цьому форми націоналізму, британський дослідник з Оксфордського університету К. Бхандарі, відзначив, що генеалогічний туризм є одним з найбільш швидко зростаючих субсегментів культурного туризму. Мотивація для генеалогічної подорожі виникає з пошуку для знайомства й ідентифікації "іншої батьківщини", через яку туристи прагнуть підтвердити свою культурну близькість і спільність. Генеалогічні поїздки сприяють оновленню почуттів самоідентифікації, підсилюють культурну близькість до рідної нації і відіграють роль в активації вітчизняного націоналізму [30 с. 913–929].

Не існує також і універсальної типології меморіального туризму, або навіть загальноприйнятого визначення. Сучасні українські дослідники досить розпливчато характеризують цей вид туризму. Так, харківські дослідники А. Аніщенко та М. Яріко вважають, що меморіальний туризм є одним з універсальних інструментів конструювання історичної свідомості народу й по-суті він є засобом діалогу між нащадками свідків трагічних подій перед обличчям сучасності [1]. Аналізуючи потенціал розвитку історичного й меморіального туризму на Тернопільщині, О. Рунців також не дає чіткого визначення терміну "меморіальний туризм", але з дослідження видно, що, на її думку, це є відвідування туристами музеїв і замків області. Вона також вживає водночас такі терміни як історичний, сентиментально-ностальгійний і замковий туризм без будь-яких пояснень і визначень [25].

У вітчизняній літературі часто вживаються три терміни, пов'язані з меморіальним туризмом, синонімічного значення: "чорний", "темний" і "похмурий туризм" (переклад англомовного терміну "dark tourism"). Однак, доцільним є переклад "темний туризм" ("dark tourism"), що передбачає відвідування кладовищ і поховань, поїздки в місця катастроф (екологічних або техногенних), стихійних лих і масової загибелі людей. Вживання ж термінів "чорний", "темний" і "похмурий туризм" пояснюється якістю вітчизняного авторського перекладу із зарубіжної літератури, що інколи не збігається із визначеннями даними зарубіжними авторами.

Українські дослідники Т. Заставецький і Л. Заставецька всебічно дослідили "похмурий туризм" посилаючись на першоджерело – роботи Леннона та Фоулі. Вони відзначають, що цей вид туризму охоплює окремі аспекти меморіального, ностальгійного (сентиментального), пригодницького (екстремального) і пізнавального туризму. Хоча класифікація підвидів темного туризму не представлена, проте наводиться схема об'єктів темного туризму, зокрема: місця поховань, техногенних і природних катастроф, злочинів і детективних історій, святі місця, місця, пов'язані з військовими діями, місця масових репресій, в'язниці, розважальні центри "похмурого туризму" і "похмурі" виставки. Дослідники відзначають, що у сучасному світі місця трагічних подій все більше приваблюють туристів із різних країн, серед них – місця поховань, які є об'єктами т. з. меморіального (сентиментального туризму). На жаль, визначення меморіального туризму Т. Заставецький та Л. Заставецька не дають [6, с. 1–7].

Зарубіжні дослідники рідко вживають термін "меморіальний туризм" ("memorial tourism"), їхні дослідження переважно акцентують увагу на туризмі та пам'яті або спогадах. Туризм і пам'ять аналізують французькі дослідники Е. Герцог, Р. Кнаф, Ф. Баррір. На їхню думку, використання різних термінів близьких за значенням свідчать про різноманітність можливих підходів при вивченні взаємозв'язку між туризмом і різними методами реконструкції минулого. Вони порушують питання, наскільки меморіали, насамперед, можуть бути місцями відображення найтемніших сторінок людської історії, створеними переважно або навіть виключно завдяки спогадам про трагічні події [40]. Австралійська дослідниця К. Вінтер аналізує зв'язки туризму, соціальної пам'яті та Першої світової війни. На її думку, для встановлення зв'язку з минулим і сенсу власного життя, кожне покоління створює соціальні спогади через складні процеси, які включають вибір і артикуляцію інформації. Після Першої світової війни, повоєнне покоління створило соціальні спогади, які служили для честі і пам'яті загиблих, забезпечували виправдання війни як масової загибелі. Тисячі меморіалів були створені по всьому світу, у найменших кишлаках, у містах і на полях битв, щоб обґрунтувати ці спогади. Оскільки більшість із загиблих були поховані на полях битв, а не репатрійовані в рідні країни, де можна було б відвідувати їх меморіали і кладовища, то збільшилася кількість тривалих поїздок паломників і туристів [68, с. 610].

Меморіальний туризм часто отожднюють із "темним туризмом", туризмом катастроф, цвинтарним туризмом, тобто тими видами туризму, де йдеться про увіковічення пам'яті та відвідання пам'ятних місць, які створені задля того, аби не забути про певні важливі (часто жахливі, катастрофічні, негативні) події. Ці терміни з'явилися від 1990-х рр. і тому слабо окреслені у зарубіжній та вітчизняній літературі. Вони часто застосовуються паралельно та інколи вживаються щодо одної або кількох туристичних атракцій із темним (лихим) ми-

нулим. Інколи меморіальний, катастрофічний, цвинтарний, смертельний туризм об'єднують визначенням "темний туризм", виділяючи їх як види останнього. Так, нідерландські дослідники Г. Єшворт і Р. Ісаак вважають, що причиною слабкої розробленості проблематики темного та подібних видів туризму, насамперед, полягає у їхньому сприйнятті як розваги. Спочатку 1990-х рр. припущення про те, що туризм може мати темні обрис ("dark attributes") було водночас новим і шокуючим. Згодом це припущення поклало початок новому розумінню подібного туристичного досвіду, зокрема відкриттю нових аспектів людських відчуттів і мотивацій, а також поступовому обґрунтуванню у дослідженнях, що сприяло новому використанню туристичних об'єктів [28, с. 316–325]. Ізраїльський дослідник з університету в Хайфі Н. Коллінз-Крієр закликає переглянути сучасне використання термінів, аби краще інтерпретувати нові явища в туристичній галузі. Зокрема, йдеться про взаємозв'язок між "темним туризмом" і "паломництвом" [32, с. 1185].

У зарубіжних дослідженнях назву "туризм катастроф" ("disaster tourism") отримали тури на місця катастроф, лих і екстремальних ситуацій. Катастрофічний туризм орієнтується на людей, які люблять подорожувати місцями, які постраждали від стихійних лих або техногенних катастроф. Видом темного туризму катастрофічний туризм вважають британські дослідники зі Університету Центрального Ланкашира Д. Райт і Р. Шарплі, які проаналізували сприйняття місцевим населенням відвідання туристами місць постраждалих від стихійних лих, зокрема спираючись на матеріали зібрані в італійському місті Акви́лі, яке постраждало у квітні 2009 р. від руйнівного землетрусу. Вивчаючи ставлення місцевих жителів до того, що їхнє місто стає туристичним об'єктом, британські дослідники класифікують відвідання подібних об'єктів як темний (катастрофічний) туризм ("dark (disaster) tourism") [70, с. 1].

Зарубіжні дослідники відзначають зростання наукового інтересу до туризму катастроф, завдяки можливостям швидкого відновлення постраждалих територій, бізнесу, місцевості та привабливості цих регіонів для туристів. Важливим чинником для боротьби із наслідками стихійних лих силами австралійської місцевої влади та приватного сектору вважає розвиток туризму катастроф і криз ("tourism disasters and crises") австралійський дослідник з Квінслендського університету Б. Прідеукс [57, с. 281–298]. У дослідженні австралійського дослідника з Канберрського університету Б. Рітчі щодо планування ризиків під час поїздок у межах подорожей до місць стихійних лих, використовується термін "туризм катастроф" ("disaster tourism") [58, с. 315–348]. Китайські дослідники Є. Санг, Х. Жоу, Ю. Вей і канадський дослідник, професор з університету Ватерлоо Дж. Вел детально розглянули наслідки повітряних катастроф для малайзійського туризму, визначили кілька стратегічних шляхів сприяння відновленню туристичної довіри та відновлення інтересу туристів до подорожей країнами, що постраждали від катастроф. Вони відзначають, що багато країн відчувають зниження туристичних потоків після катастроф. Виключенням є Малайзія, яка пережила серію авіаційних трагедій протягом 2014 р., де навпаки відбувається збільшення потоків іноземних туристів і грошових надходжень завдяки туризму катастроф [66]. Про важливість розвитку туризму катастроф для відновлення постраждалих від цунамі територій відзначає британський дослідник Р. Шарплі, аналізуючи наслідки від цунамі 2004 р., яке обрушилося на регіони біля узбережжя Індійського океану [64, с. 344–349].

Класичним прикладом у зарубіжній літературі щодо вдалого використання темних об'єктів для відновлення

постраждалих територій, виступає ситуація з туризмом катастроф після урагану Катріна в Новому Орлеані, штат Луїзіана, США. Завдяки суспільному резонансу, було написано чимало досліджень, які чітко ставили питання про існування нового окремого виду туризму – туризму катастроф. Особливо детально розглядалися природні фактори катастрофічного туризму. Американський дослідник із Туланського університету Д. Роббі використовуючи термін "туризм катастроф", відзначив, що після урагану Катріна 2005 р. у Новому Орлеані, висловлене занепокоєння з приводу майбутнього індустрії туризму не збулося, адже туристична галузь і жителі міста швидко оговталися та створили "Катріна-тури". Ці тури мотивували нові потоки туристів відвідувати екскурсії, де показуються колись зруйновані будинки та визначні меморіали міста [59, с. 257–266]. З цим погоджується американська дослідниця з університету Індіани Ф. Пеззулло, яка відзначає, що Новий Орлеан перед ураганом був ідеальним місцем відпочинку, забезпечуючи завдяки туристичній індустрії одну третину муніципального бюджету. Після урагану, коли велика частина міста була затоплена водою, турсервіс "Gray Line" оголосив про проведення "Катріна-турів", чим викликав багато дискусій, особливо серед місцевих мешканців, які були у траурі по жертвам урагану. Проте подібна практика влаштування маршрутів катастрофічного туризму дає широкі можливості для освіти, громадянської ідентифікації й культурних змін. Необхідність відновлення постраждалих територій, вкладення значних коштів і праця добровольців, полегшуються завдяки існуванню "Катріна-турів", які стали важливим джерелом прибутку [55, с. 99–114].

У зарубіжних дослідженнях також використовується близький до меморіального туризму термін "темний туризм", проте і тут помітним є неузгодженість визначень цього нового виду туризму. Темний туризм як подорожі до місць смерті, стихійного лиха або дуже моторошних визначає британський учений з університету Центрального Ланкашира Ф. Стоун. Зокрема, він наводить приклад темної атракції пересувну виставку "The Body Worlds exhibition" з показом реальних трупів [65, с. 685–701]. "Темний туризм" як візити до місць смерті та страждань, зокрема відвідання кладовищ та полів битв, розглядає британська дослідниця Ш. Дарлінгтон [35, с. 44–47]. У англійських дослідженнях широко використовують терміни нових видів туризму, які інколи перекладаються як близькі за змістом, зокрема "темний", "чорний", "похмурий". Проте деякі дослідники тлумачать їх по-різному. Так, нідерландський професор з Гронінгського університету Г. Ешворт і канадський професор із Карлетонського університету в Оттаві Дж. Танбрідж відзначають, що похмурий або сірий туризм ("gray tourism") стосується насамперед подорожей у середовищі міської культури ("urban heritage") [29, с. 45–54].

У 2015 р. вийшла книга британського дослідника Д. Далтона "Темний туризм та злочин", фахівця в галузі кримінального права з університету Фліндерс. Він аналізує специфіку злочинів, зокрема, яким чином різні злочини в різних місцях привертають увагу туристів. Відзначаючи унікальність цього виду туризму, дослідник, виділяє темні місця, де відбувався злочин – масове вбивство або геноцид, здійснювалися тортури й насильство, зокрема Освенцим у Польщі, "поля смерті" в Камбоджі тощо. Д. Далтон відзначає, що спочатку темний туризм був широкою категорією, яка охоплювала відвідування місць, пов'язаних зі смертю, стихійними лихами та трагедіями. Згодом було проведено межу між техногенними катастрофами та природними лихами. До темного туризму слід віднести місця з приви-

дами ("spooky") і розважальні об'єкти, зокрема Лондонське підземелля. Однак поряд із тим, об'єктами темного туризму є такі серйозні об'єкти, як поля битв. Згодом темний туризм урізноманітнівся і став широко відомим. Проте Д. Далтон відзначає, що темний туризм не є новим феноменом, адже деякі дослідники стверджують, що подорожі та відвідування місць пов'язаних зі смертю відбувалися з XI ст. Зростання популярності темного туризму нині пов'язують із зростанням кількості туристів і доступністю подібних місць, а також тим, що для іноземних туристів на психологічному рівні сприйняти об'єкти страждання інших народів набагато легше, ніж власну важку історію [33].

На думку Д. Далтона, темний туризм є відвідування туристами місць пов'язаних із смертю або стихійними лихами, які обурили суспільну свідомість, через що місця смерті, жаків, звірств або аморальності стають актуальними та цікавими для сприйняття крізь досвід відвідувачів. Іноді інтерес туристів до місць злочинів вщухає з плином часу. Проте існують деякі злочини настільки історично, культурно і соціально значущі або резонансні, що довго згадуються та меморіалізуються. Туристи охоче відвідують резонансні місця злочинів, навіть після того, як злочинна подія завершилася. До таких резонансних об'єктів чорного туризму Далтон відносить: місця, де був запланований або вчинений геноцид; місця масових вбивств; місця, де були здійснені терористичні звірства; місця, де мали місце санкціоновані державою порушення прав людини, тортури та вбивства; місця, пов'язані з колоніальними епохою й насильством (зокрема, місця колишніх колоній або різанини). Постраждали від подібних злочинів відвідують подібні місця аби помолитися, а ті, хто безпосередньо не постраждав, відвідують їх із цікавості [33].

Зарубіжні дослідники також використовують альтернативні "темному туризму" терміни: пам'ятки з негативним минулим ("negative sightseeing"); туризм звірств ("atrocity tourism"); туризм важкої спадщини ("difficult heritage tourism"); туризм травматичний ("trauma tourism"); трагічний туризм ("tragic tourism") і смертельний туризм ("death tourism"). Інші терміни тісно пов'язані з темним туризмом, зокрема подорожі болю ("painful travel") і туризм страху ("tourism fear") – своєрідний темний туризм, де люди шукають збудження та шалених вражень від подорожей. У крайньому кінці спектру темного туризму, відзначається екстремальна й ексцентрична форма ("extreme and bizarre form of dark tourism"), коли відвідують місця конфліктів і бойових дій, які щойно закінчилися [33].

Вираз "темний туризм" отримав поширення від 1996 р., коли його було вперше вжито в "International Journal of Heritage Studies". У широкому вжитку стало поширене після публікації 2000 р. книги "Темний туризм" ("Dark Tourism"), написаної професорами Шотландського Університету в Глазго Малкольмом Фоулі та Джоном Ленноном. Вони визначили темний туризм як вид туризму, але чіткого визначення не зробили. Із потребою виділення темного туризму як окремого виду погоджуються новозеландські дослідники К. Раян і Р. Колі, які вивчали правомірність застосування терміну "темний туризм" щодо подорожей на місця виверження у 1886 р. вулкану Таравера в Новій Зеландії, яке забрало життя 150 місцевих мешканців [61, с. 211–226]. Проте нині виверження вулканів також можна віднести до туризму природних катастроф.

Дослідниця з Сандерлендського університету в Британії К. Янковська й дослідник із Йоханесбургського університету Південної Африки К. Ханнам відносять подорожі Чорнобильською зоною відчуження до чорного та

токсичного туризму, а не до туризму катастроф. Вона відзначає, що з розвитком "темного" і "токсичного" туризму, інтерес до смерті, страждання або лиха значно виріс, тому існує необхідність забезпечення глибшого розуміння туристичного досвіду в подібних місцях. Вона аналізує різні типи туристів, які відвідують Чорнобильську зону в різні пори року [72, с. 929–939].

У зарубіжних дослідженнях до темного туризму відносять відвідування місць, де були скоєні вбивства. Думки місцевих мешканців щодо розвитку темного туризму на основі зацікавлення туристів сумнозвісними вбивствами у Сноутауні в Південній Австралії проаналізували австралійські дослідники С. Кім і Г. Батлер. Вони дійшли висновків, що темне минуле Сноутауна як туристичну атракцію позитивно сприймають мешканці, які переїхали у місто після закриття справи про вбивства та схоплення злочинця у 1999 р. Корінні мешканці до подібного виду туризму ставляться підозріло [46, с. 78–89]. Відзначається поєднання у зарубіжних дослідженнях меморіального, темного та похмурого міського туризму. Історія великих міст, особливо столиць, дуже насичена подіями давнини, зокрема моторошного та темного там достатньо, аби виокремлювати різні міські маршрути темного туризму. Так, британські дослідники Р. Повел і К. Ланкова розглядаючи основні напрями темного туризму в Лондоні, завдяки аналізу веб-пропозицій і туристичних об'єктів темного туризму, відзначили, що Лондон пропонує набагато більше розваг орієнтованих на шанувальників темного туризму [56, с. 339–351]. Переваги у розвитку темного туризму для муніципальної влади міст бачить американська дослідниця з Державного університету Мінісоти Б. Велд Гельденберг. Вона відзначає зростаючу дискусію науковців щодо темного туризму, де увага зосереджується на теорії, інтерпретації трагічних подій, управлінні туристичних об'єктів із темним минулим, а також мотивації відвідувачів подібних місць. Популярні та всесвітньо відомі темні місця часто зосереджуються саме у містах, і дуже часто містять назву міста (зокрема Жак Амтвілль, вбивства у Villisca, Освенцим). Дослідниця також відзначає, що до темних об'єктів слід включати і місця пов'язані із привидами, які з'являються на місцях трагедій [67, с. 74–90]. Перспективи розвитку темного туризму в Сараєво, Сербія, бачать грецькі дослідники М. Кембер, Т. Карафотіас, Т. Цітоура, особливо це місце пов'язані з подіями облоги міста 1992–1995 рр. [44, с. 255–269].

До темного туризму відносять відвідання туристами місць, пов'язаних з великими битвами, зокрема Другої та Першої світових війн. Американський дослідник із Колорадського університету Р. Хартманн звернув увагу на вживання терміну "смертельний туризм" ("thanatourism") щодо мотивованих прагнень реальних або символічних зустрічей зі смертю, зокрема відвідання сучасних полів битв при Ватерлоо, а також полів Першої світової війни [39, с. 166–182]. До смертельного й ностальгійного туризму відносять австралійські дослідники П. Кларк та А. Макоулі вшанування подій на полі битви при Фромеллз часів Першої світової війни, яка передувала великій битві при Соммі [31, с. 1103].

Уперше широко дослідив термін "смертельний туризм" як складову темного туризму шотландський дослідник Е. Сітон, який підкреслює, що "смерть – це спадщина, яку розділяє кожен, разом із тим, це найдавніший елемент туризму аніж інші форми спадщини" [62, с. 234]. Він також використовує термін "gloomy tourism", який можна дослівно перекласти як "похмурий" і цей вид туризму названий підвидом темного туризму ("dark tourism"). Історичний екскурс Е. Сітона завершив-

ся визначенням п'яти основних характеристик "смертельного туризму": подорож для споглядання публічних старат (морально заборонений вид, прикладом якого в минулому слугували гладіаторські бої до смерті та християнські мучеництва в Римі, а також публічні політичні страти), подорожі для споглядання місць масових та індивідуальних смертей (найпоширеніший вид, зокрема подорожі на місця масової загибелі: концтабір Освенцим, Колізей у Римі, шотландські поля битви при Каллодені, шотландське місто Локербі, де розбився літак підірваний терористами у 1988 р.), подорожі по кладовищам, катакомбам, склепам, а також до меморіалів жертвам війни (Menin Gate в Бельгії та меморіал Сталінградської битви), поїздки для ознайомлення з речовими та документальними свідченнями про смерть (музеї із смертельними артефактами, зокрема музей Революції на Кубі, де виставлений одяг забризканий кров'ю, інструменти тортур і революції режиму Батісти, Музей мадам Тюссо в Лондоні з восковими фігурами відомих вбивць), подорожі до місць легендарних або імпровізованих смертей (смерть Ісуса Христа та християнських діячів часто відтворюють на Великдень, традиційна гра "Oberammergau Passion Play" мешканців баварського села Обераммергау ще з 15 ст., де відтворено останній період життя Ісуса Христа, п'єси та театралізовані ходи з "тілом" Ісуса Христа у католицьких регіонах) [62, с. 240–242].

Поля битви як атракції темного та смертельного туризму розглядає британський дослідник з університету Глазго С. Мілз. Відзначаючи чимало дискусійних проблем довкола терміну "темний туризм" і закликів перейти від теорії до більш науково обґрунтованого підходу у його дослідженнях, С. Мілз проаналізував досвід туристів у місцях проведення темного туризму, використовуючи конкретний приклад полів битв у Великобританії. Зі змісту коментарів туристів та інформаційного опису турів на поля боїв, він відзначає про наявний значний досвід відвідувачів, які проте не розуміють подібні подорожі як "темний туризм". На думку британського дослідника, це відбувається через поширену неправильну думку, що "смертельний туризм" є рідкісним явищем [52, с. 134–147].

До смертельного туризму часто відносять цвинтарний або некропольний туризм, які нині виділяються як окремий самостійний вид туризму [39, с. 166–182]. Екскурсії кладовищами – досить поширена послуга в усьому світі. Збережені поховання відомих політиків, священнослужителів, учених, письменників, композиторів, музикантів, художників, артистів, інженерів, медиків і просто цікавих людей на історичних цвинтарях міст світу багатогранно відображають національну культуру й історію держав.

Зарубіжні дослідники до темного та смертельного туризму також відносять "туризм рабства" ("slavery tourism"), зокрема британські дослідники Г. Данн та Е. Сітон [34, с. 1–29]. Проте дослідник з Інституту туризму в Макао А. Янхолмс і дослідник із Гонконзького політехнічного університету Б. Маккерхер відзначають, що туризм рабства в межах темного або смертельного туризму не дозволяє побачити всі тонкощі для презентації та представлення туристам об'єктів колишньої трансатлантичної работоргівлі [71, с. 233–247].

Зарубіжні дослідники використовують одночасно терміни "темний туризм" і "туризм Голокосту" ("Holocaust tourism"). Так, на неправильність типово негативного визначення обох термінів звертає увагу польська дослідниця Д. Голанська з університету в Лодзі. Вона доводить, на прикладі меморіалу Голокосту в Белжеці, Польща, що "туризм Голокосту" пов'язаний із позитив-

ними чинниками, зокрема, він дає пояснення ситуації (загальну для багатьох меморіалів Голокосту), а відвідувачі позитивно зворушені побаченням. Подібні меморіали сприяють динамічній безперервності між тілесно-чуттєвими й інтелектуальними пізнавальними здібностями, які активуються взаємодією з архітектурним ландшафтом "темної місцевості" ("dark site") [38, с. 773–790]. Переважна більшість зарубіжних дослідників відвідання меморіалів геноциду відносять до темного або смертельного туризму. Так, питаннями геноциду в Руанді 1994 р. і співвіднесенням його меморіалів до темного туризму займаються британські дослідники з Інституту досліджень темного туризму в Престоні М. Фрідріх і з відділу екотуризму Дербського університету в Бакстоні Т. Джонстон [37, с. 302–320]. Ізраїльський музей голокосту Яд Вашем ("the Yad Vashem Holocaust Museum") як об'єкт темного туризму розглядають ізраїльські дослідники Дж. Орен та А. Шані [53, с. 255–270].

Останнім часом зарубіжні дослідники перейнялися й іншими аспектами темного туризму – розширенням його аудиторії. Так, американські дослідники з Пітсбургського університету М. Керр і Р. Прайс перейнялися аналізом впливу на дітей як туристів відвідин туристичних об'єктів темного туризму. Вони висловили ряд пропозицій щодо пом'якшення дитячого психологічного стресу [45, с. 177–185].

У російській соціології туризму комплексних досліджень, присвячених аналізу феномену "dark tourism" немає. Російська дослідниця К. Рибакіна віддає перевагу використанню терміну "темний туризм" і відзначає його недослідженість у російській науковій літературі, не зважаючи на активне практичне впровадження західного досвіду на російському ґрунті. На думку К. Рибакінової, абсолютно неприпустимим є вживання терміну "чорний туризм", тому що це асоціюється з "чорним туристом", "чорним археологом", "чорним копачем". Також поспішною та поверхневою, на її думку, є оцінка (причому негативна) дослідниками феномену "dark tourism". Вона порушує питання неоднозначності російськомовних варіантів англомовної туристської лексики, відзначаючи, що дослідники по-різному перекладають словосполучення "dark tourism", а деякі залишають термін узагалі без перекладу. К. Рибакіна умовно виділяє дві групи: дослідження загальнотеоретичні щодо проблем типології видів туризму, де темний туризм згадується побіжно, і дослідження, присвячені безпосередньо аналізу цього феномену. У всіх роботах термін "dark tourism" перекладається російською по-різному, унаслідок чого утворюється величезний термінологічний розкид і підміна одного терміну безліччю випадкових варіантів його перекладу [26, с. 202–209].

Серед досліджень першої групи К. Рибакіна виділяє статтю С. В. Кулайчука, який вживає термін "похмурий туризм" щодо відвідин місць, пов'язаних зі смертю й руйнуваннями, але не дає посилань на англомовний термін [16, с. 163]. Побіжно згадують про нові види туризму, серед яких названо "похмурий туризм", Г. А. Карпова та Л. В. Хорева, загалом пов'язуючи його відвідування місць трагічних подій [8, с. 379]. Також до першої групи віднесено дослідження Є. В. Мошняги, де згадуються нові види туризму, зокрема "похмурий туризм" із посиланням на англомовний термін "dark" і стаття О. Ткач із використанням визначення "темний туризм" як переклад англомовного терміна "dark tourism", при посиланні також на "disaster tourism" [19]. У дослідженні Є. Нікіфорової згадується "темний" туризм, який визначається автором як відвідування місць трагедій [21, с. 146]. Інші російські дослідники Н. К. Іванова та О. Н. Масленнікова віддали перевагу непереказу-

ному терміну "dark tourism" і зараховують до цього виду туризму відвідування в Нью-Йорку веж-близнюків, музею Голокосту у Вашингтоні, військових кладовищ і колишніх концтаборів [7, с. 231].

Друга група робіт, на думку К. Рибакінової, "dark tourism" робить об'єктом дослідження. Сюди віднесено статтю російського дослідника В. Г. Велединського, який використовує термін "похмурий туризм" як відвідування місць, які асоціювалися зі смертю і стражданнями. Цей помітний нині варіант туризму, на думку дослідника, передбачає відвідування кладовищ і поховань, поїздки в місця катастроф (екологічних або техногенних), стихійних лих і масової загибелі людей [2, с. 65].

Російські науковці слідом за зарубіжними дослідниками виділяють "туризм спеціальних інтересів" ("Special Interest Tourism"). Уперше поняття "подорож спеціальних інтересів" (special interest travel) використав у 1980 р. С. Рід, який розумів під цим поїздки з певними цілями в конкретні регіони або дестинації. Загалом "туризм спеціальних інтересів" – це вид туризму, що включає подорожі споживачів, у яких вибір відпочинку визначається особливою мотивацією, а рівень задоволеності визначається отриманими внаслідок подорожі враженнями. Поряд із цим поняттям російські дослідники використовують також поняття "альтернативний туризм" (Alternative tourism), що підкреслює його відмінність від масового туризму й поняття "вузькоцільовий туризм" ("Adjectival Tourism"), яке охоплює особливі різновиди туризму й розглядається як подорожі з метою, обумовленою специфічними потребами групи туристів. До туризму спеціальних інтересів відносять зокрема "атомний туризм" (Atomic tourism), "катастрофічний туризм", "гетто-туризм" (Ghetto tourism), "похмурий туризм", які можна ототожнювати з "меморіальним туризмом". На думку російських дослідників, "атомний туризм" (Atomic tourism) – це порівняно новий різновид туризму, у процесі якого візитери, подорожуючи такими об'єктами епохи, як музеї атомної зброї, засобів її транспортування й доставки в місця застосування, ядерних катастроф, знайомляться з історією атомного сторіччя. "Похмурий туризм" (Dark tourism) являє собою подорож у місця, зазвичай асоціюються зі смертю, сумом або стражданнями. Похмурий туризм має на увазі відвідування кладовищ і поховань, поїздки в місця катастроф (екологічних або техногенних), стихійних лих і масової загибелі людей. Похмурий або чорний туризм має кілька різновидів: "цвинтарний або некропольний туризм", "темний туризм або смертельний", "туризм привидів або містичний туризм", "туризм катастроф (катастрофічний туризм)" [17, с. 218–225].

Отже, до цього часу залишається невирішеним цілий ряд проблем методологічного характеру. Насамперед, ідеться про визначення у вітчизняних дослідженнях понять "меморіальний туризм" і "ностальгійний туризм", що характерно більше для зарубіжних досліджень. У той час як у вітчизняній літературі застосовується широкий спектр понять нових видів туризму, їх можна розглядати майже як тотожні. Така термінологічна неузгодженість зумовлена відсутністю закріплення на законодавчому рівні визначення цих понять, а також широким науковим дискурсом термінологічних проблем видової класифікації туризму. Існує ряд різновекторних підходів до змісту понять ностальгійний і меморіальний туризм, як в українській, так і в американській, європейській і російській науці. У вітчизняних дослідженнях термін "dark tourism" перекладається по-різному українською, унаслідок чого утворюється величезний термінологічний розкид і підміна одного терміну безліччю випадкових варіантів його перекладу.

Ностальгійний туризм, як правило, химерно поєднується з пізнавальним, діловим або рекреаційним видами туризму. У цей час серед теоретиків і практиків туризму немає єдиної думки щодо позначення поняття ностальгійного туризму. Частина експертів у галузі туризму, кажучи про ностальгійний туризм, мають на увазі подорожі в місця безпосереднього проживання в минулому самих учасників або їхніх предків, включаючи зустрічі з родичами. Решта схильні розуміти ностальгійний туризм набагато ширше: як подорожі з метою відвідування територій історичного проживання представників "своїх" народів. Відповідно до прийнятого визначення у міжнародній класифікації, ностальгійний туризм вважається поняттям, яке синонімічно етнічному туризму. При цьому не зрозуміло, як у межах цього визначення можна охарактеризувати подорожі туристів, пов'язані з відвідуванням рідних місць. Етнічний туризм, насправді, має на увазі не лише знайомство зі своїми витоками, але і вивчення культури інших етносів, включаючи особисті контакти з населенням територій відвідування.

Меморіальний туризм часто ототожнюють із "темним туризмом", туризмом катастроф, цвинтарним туризмом, тобто тими видами туризму, де йдеться про увіковічнення пам'яті та відвідування пам'ятних місць, які створені задля того, аби не забути про певні важливі (часто жакливі, катастрофічні, негативні) події. Ці терміни з'явилися від 1990-х рр. і тому слабо окреслені в зарубіжній та вітчизняній літературі. Саме тому вони часто застосовуються паралельно та інколи вживаються щодо одної або кількох туристичних атракцій з темним (лихим) минулим. Інколи меморіальний, катастрофічний, цвинтарний, смертельний туризм об'єднують визначенням "темний туризм", виділяючи їх як види останнього.

Інша методологічна проблема пов'язана з класифікацією меморіального та ностальгійного туризму. У цьому відношенні немає одностайної думки ні про кількість видів, ні про те, які види можуть взагалі бути включені в цю групу. До меморіального туризму різні автори відносять похмурий, смертельний, катастрофічний туризм. До ностальгійного – генеалогічний, сентиментальний туризм. У багатьох випадках ці види туризму взаємопов'язані. Тому складно досить чітко класифікувати туризм меморіальний і ностальгійний.

За кількістю живаних термінів і акцентами дослідників видно, що всі поняття нових туристичних видів не взаємозамінні як для меморіального так і для ностальгійного туризму. Дослідники намагаються дати визначення подібних видів туризму, виходячи з досліджуваного матеріалу. Розкид туристичних об'єктів настільки великий, що зібрати їх усі всередині одного терміну в дослідників не виходить.

Ще один аспект цієї проблеми полягає в тому, що перелік нових видів туризму постійно розширюється. Найбільш часто до ностальгійного та меморіального туризму все ж відносять саме вузькоспеціалізовані і немасові види. Так, зазвичай кожному ностальгійному туристу складають індивідуальний маршрут. Щодо меморіального туризму, то існує думка, що це поняття обов'язково має охоплювати ідейних туристів, які відвідують відповідні місця, оскільки сама символіка місця не здатна зробити людину "меморіальним туристом".

Без сумніву меморіальний і ностальгійний туризм є різними видами туризму, що водночас мають спільні сторони. Зокрема метою ностальгійного туризму є не лише пошук родичів, відновлення родинних коренів, але й відвідування меморіальних пам'яток, пов'язаних із подіями минулого родини. Ностальгійний туризм дозволяє дізнатися та відновити ряд історичних фактів про події минулого, а також допомагає людині зробити

таку символічну подорож у дні своєї молодості (дитинства, юності), у місця колишнього проживання або навчання або в будь-яку, пам'ятну місцевість, яка мала для нього велике значення.

Наведений аналіз досліджень свідчить, що багатством знайомий меморіальний і ностальгійний туризм, проте ніхто не займається його вивченням досить докладно; лише деякі автори посилаються на автентичні джерела з вивчення цих видів туризму, а іноді крім згадки цього феномена дослідження далі не йдуть; кожен з авторів вибирає свій власний варіант перекладу досліджуваного терміна українською, не наводячи жодної аргументації на користь того або іншого варіанту. Усе це створює понятійне сум'яття, яке перешкоджає подальшому вивченню цих видів туризму. З іншого боку, варто зазначити, що вітчизняні дослідники роблять лише перші кроки щодо аналізу меморіального й ностальгійного туризму.

Список використаних джерел

1. Аніщенко А. П. Меморіальний туризм у контексті становлення громадянської самосвідомості (на прикладі українсько-польських відносин) / А. П. Аніщенко, М. О. Яріко // Актуальні наукові дослідження в сучасному світі: матеріали VI Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції, 26–27 жовтня 2015 г., Переяслав-Хмельницький. – Переяслав-Хмельницький : [б. в.], 2015. – Вип. 6. – Ч. 2. – С. 84–89.
2. Велединский В. Г. Мрачный туризм. Взорная прихоть или потребность души / В. Г. Велединский // Устойчивое развитие туризма и модернизация экономики России: Материалы IV Международной научно-практической конференции, 6–9 сентября 2011 г., Улан-Удэ. – Улан-Удэ : Изд-во. БНЦ СО РАН, 2011. – С. 65–69.
3. Вільчинський А. О. Ностальгійний туризм у Тернопільській області: нові підходи до аспектів формування та перспектив розвитку / А. О. Вільчинський // Science and Education a New Dimension. Humanities and Social Science, II (3). – 2014. – Issue 18, 2014. – Р. 100–103.
4. Вуйцик О. І. Розвиток сентиментального (ностальгійного) туризму в Україні / О. І. Вуйцик // Географія. Економіка. Екологія. Туризм: регіональні студії. 36. наук. праць ; за ред. І. В. Смаля. – Ніжин : МІЛАНІК, 2009. – Вип. 3. – С. 40–46.
5. Про туризм: Закон України від 15.09.1995 № 324/95-ВР [Електронний ресурс] // Верховна Рада України. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/324/95-вр>. – Назва з екрану. – Дата звернення: 19.10.2016.
6. Заставецкий Т. "Похмурий туризм" як відображення трагічних подій у історії та культурі народів / Т. Заставецкий, Л. Заставецька // Наукові записки Тернопіль. нац. пед. ун-ту ім. Володимира Гнатюка. Сер. Географія. – 2011. – Вип. 1 (29). – С. 101–107.
7. Иванова Н. К. Некоторые особенности современной туристики, или к чему еще может / должен быть готов культуролог / Н. К. Иванова, О. Н. Масленникова // Известия Высших учебных заведений. Серия "Гуманитарные науки". – 2013. – Т. 4. – Вип. 3. – С. 228–234.
8. Карпова Г. А. Различные подходы к разработке систем классификации в туризме / Г. А. Карпова, Л. В. Хорева // Форсайт санаторно-курортной и туристской сферы: Материалы Всероссийской научно-практической конференции 20–21 декабря 2012 г. – Анапа : [б. в.], 2012. – С. 377–380.
9. Карчевская Е. Н. Этнический туризм в Беларуси: проблемы и перспективы развития / Е. Н. Карчевская ; под общ. ред. В. В. Кириенко // Менталитет славян и интеграционные процессы: история, современность, перспективы: материалы VIII междунар. науч. конф., 23–24 мая 2013 г. – Гомель : ГГТУ им. П. О. Сухого, 2013. – С. 341–342.
10. Кирилюк Л. М. Нові (нетрадиційні) види туризму України / Л. М. Кирилюк // Наукові записки Вінниць. держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Серія: географія. – 2008 – Вип. 17 – С. 191–195.
11. Кифяк В. Ф. Організація туристичної діяльності в Україні : навч. посіб. / В. Ф. Кифяк. – Чернівці : Книги-XXI, 2003.
12. Кіпченко В. К. Менеджмент туризму : підручник / В. К. Кіпченко. – К. : Знання, 2010.
13. Кляп М. П. Сучасні різновиди туризму : навч. посіб. / М. П. Кляп, Ф. Ф. Шандор. – К. : Знання, 2011.
14. Кольцова А. О. Состояние и перспективы развития ностальгического туризма в Беларуси для еврейской диаспоры / А. О. Кольцова // Беларусь в современном мире: материалы VI Междунар. науч. конф. студентов, аспирантов и молодых ученых, Гомель, 26 апр. 2013 г. / М-во образования Респ. Беларусь, Гомел. гос. техн. ун-т им. П. О. Сухого ; под ред. В. В. Кириенко. – Гомель : ГГТУ им. П. О. Сухого, 2013. – С. 246–248.
15. Кузык С. П. География туризма : навч. посіб. / С. П. Кузык. – К. : Знання, 2011.
16. Кулайчук С. Некрополь как экскурсионный объект / С. Кулайчук // Наука-2008: сб. науч. ст. / ГрГУ им. Я. Купалы. – Гродно : ГрГУ, 2008. – С. 162–165.

17. Малетин С. С. Туризм специальных интересов: концептуальный подход исследования / С. С. Малетин // Вестн. Новосиб. гос. ун-та экономики и управления. – 2014. – № 4. – С. 218–25.
18. Малова Н. А. Этнический туризм: проблемы, тенденции, перспективы / Н. А. Малова // Туризм и культурное наследие : межвуз. сб. науч. тр. ; под ред. Д. Е. Луконина, Т. В. Черевичко. – Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 2002. – Вып. 1. – С. 44–51.
19. Мошняга Е. В. Концептосфера международного туризма в контексте межкультурной коммуникации / Е. В. Мошняга // Знание. Понимание. Умение. – 2008. – № 4. – С. 146–151.
20. Муравська С. В. Етнічний туризм: до проблеми визначення терміну / С. В. Муравська // Матер. Всеукр. наук.-практ. конф. молодих вчених та студентів "Розвиток українського етнотуризму: проблеми та перспективи" (Львів, 2011 р.). – Л., 2011. – С. 70–74.
21. Никифорова Е. Торговці красою: заметки о ребрендинге эстонской деревни / Е. Никифорова // Вдали от городов: жизнь постсоветской деревни : сборник / Центр независимых социол. исслед. ; под ред. Е. Богдановой, О. Бредникова. – СПб. : Алетей, 2013. – С. 144–167.
22. Пархоменко Т. С. Антропологія туризму / Т. С. Пархоменко // Філософія туризму : навч. посіб. / авт.-розроб.: В. С. Пазенок, В. К. Федорченко, Я. В. Любимий та ін. ; Київський ун-т туризму, економіки і права. – К. : Кондор, 2009. – С. 57–65.
23. Пуцентилю П. Р. Економіка і організація туристично-готельного підприємства : навч. посіб. / П. Р. Пуцентилю. – К. : Центр навч. літ., 2007.
24. Рожнова В. Проблеми та перспективи розвитку етнотуризму: зарубіжний та український досвід / В. Рожнова, Н. Терес // Етнічна історія народів Європи. – 2013. – Вип. 39. – С. 35–44.
25. Рунців О. Історичний та меморіальний туризм в Тернопільській області / О. Рунців // Історія української географії. – 2008. – Вип. 18. – С. 47–51.
26. Рыбакова Е. В. Особенности употребления термина "Dark tourism" в отечественных и зарубежных исследованиях / Е. В. Рыбакова // European Social Science Journal. – 2014. – № 1–1 (40). – P. 202–209.
27. Етнотуризм – що это? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mede.su/content/78/read246.html>. – Назва з екрану. – Дата звернення: 19.10.2016.
28. Ashworth G. J. Have we illuminated the dark? Shifting perspectives on "dark" tourism / G. J. Ashworth, R. K. Isaac // Tourism Recreation Research. – 2015. – Vol. 40. – Iss. 3. – P. 316–325.
29. Ashworth G. J. Moving from Blue to Grey Tourism: Reinventing Malta / G. J. Ashworth, J. E. Tunbridge // Tourism Recreation Research. – 2005. – Vol. 30. – Iss. 1. – P. 45–54.
30. Bhandari K. Imagining the Scottish nation: tourism and homeland nationalism in Scotland / K. Bhandari // Current Issues in Tourism. – 2016. – Vol. 19. – Iss. 9. – P. 913–929.
31. Clarke P. The Fromelles Interment 2010: dominant narrative and reflexive thanatourism / P. Clarke, A. McAuley // Current Issues in Tourism. – 2016. – Vol. 19. – Iss. 11. – P. 1103–1119.
32. Collins-Kreiner N. Dark tourism as /is pilgrimage / N. Collins-Kreiner // Current Issues in Tourism. – 2016. – Vol. 19. – Iss. 12. – P. 1185–1189.
33. Dalton D. Dark Tourism and Crime / D. Dalton. – London ; New York : Routledge, 2015.
34. Dann G. M. S. Slavery, Contested Heritage and Thanatourism / G. M. S. Dann, A. V. Seaton // International Journal of Hospitality & Tourism Administration. – 2001. – Vol. 2. – Iss. 3–4. – P. 1–29.
35. Darlington Ch. Dark tourism: a school visit to Flanders / Ch. Darlington // Bereavement Care. – 2014. – Vol. 33. – Iss. 2. – P. 44–47.
36. Feng K. An Exploratory Study of the Tourism, Migration-Immigration Nexus: Travel Experiences of Chinese Residents in New Zealand / K. Feng, S. J. Page // Current Issues in Tourism. – 2000. – Vol. 3. – Iss. 3. – P. 246–261.
37. Friedrich M. Beauty versus tragedy: thanatourism and the memorialisation of the 1994 Rwandan Genocide / M. Friedrich, T. Johnston // Journal of Tourism and Cultural Change. – 2013. – Vol. 11. – Iss. 4. – P. 302–320.
38. Golańska D. Affective spaces, sensuous engagements: in quest of a synaesthetic approach to "dark memorials" / D. Golańska // International Journal of Heritage Studies. – 2015. – Vol. 21. – Iss. 8. – P. 773–790.
39. Hartmann R. Dark tourism, thanatourism, and dissonance in heritage tourism management: new directions in contemporary tourism research / R. Hartmann // Journal of Heritage Tourism. – 2014. – Vol. 9. – Iss. 2. – P. 166–182.
40. Hertzog A. "Tourism and Memory, Tourism as Memorial, Memories of Tourism" [Електронний ресурс] / A. Hertzog, R. Knafo, P. Barrière // Tourism review. – Режим доступу: http://viatourismreview.com/wp-content/uploads/2015/06/Tourisme_Memoire_EN.pdf. – Назва з екрану. – Дата звернення: 19.10.2016.
41. Higginbotham G. Seeking roots and tracing lineages: constructing a framework of reference for roots and genealogical tourism / G. Higginbotham // Journal of Heritage Tourism. – 2012. – Vol. 7. – Iss. 3. – P. 189–203.
42. Huang W.-J. Homecoming or tourism? Diaspora tourism experience of second-generation immigrants / W.-J. Huang, G. Ramshaw, W. C. Norman // Tourism Geographies: An International Journal of Tourism Space, Place and Environment. – 2016. – Vol. 18. – Iss. 1. – P. 59–79.
43. Iorio M. Diaspora and Tourism: Transylvanian Saxons Visiting the Homeland / M. Iorio, A. Corsale // Tourism Geographies: An International Journal of Tourism Space, Place and Environment. – 2013. – Vol. 15. – Iss. 2. – P. 198–232.
44. Kamber M. Dark heritage tourism and the Sarajevo siege / M. Kamber, T. Karafotias, T. Tsitoura // Journal Of Tourism And Cultural Change. – 2016. – Vol. 14. – Iss. 3. – P. 255–269.
45. Kerr M. Overlooked encounters: young tourists' experiences at dark sites / M. M. Kerr, R. H. Price // Journal Of Heritage Tourism. – 2016. – Vol. 11. – Iss. 2. – P. 177–185.
46. Kim S. Local community perspectives towards dark tourism development: The case of Snowtown, South Australia / S. Kim, G. Butler // Journal of Tourism and Cultural Change. – 2015. – Vol. 13. – Iss. 1. – P. 78–89.
47. King B. What is ethnic tourism? An Australian perspective / B. King // Tourism Management. – 1994. – Vol. 15. – Iss. 3. – P. 173–176.
48. Marschall S. "Personal memory tourism" and a wider exploration of the tourism-memory nexus / S. Marschall // Journal of Tourism and Cultural Change. – 2012. – Vol. 10. – Iss. 4. – P. 321–335.
49. Marschall S. "Homesick tourism": memory, identity and (be)longing / S. Marschall // Current Issues in Tourism. – 2015. – Vol. 18. – Iss. 9. – P. 876–892.
50. Marschall S. Touring memories of the erased city: memory, tourism and notions of "home" / S. Marschall // Tourism Geographies. An International Journal of Tourism Space, Place and Environment. – 2015. – Vol. 17. – Iss. 3. – P. 332–349.
51. Marschall S. Tourism and remembrance: the journey into the self and its past / S. Marschall // Journal of Tourism and Cultural Change. – 2014. – Vol. 12. – Iss. 4. – P. 335–348.
52. Miles S. Battlefield sites as dark tourism attractions: an analysis of experience / S. Miles // Journal Of Heritage Tourism. – 2014. – Vol. 9. – Iss. 2. – P. 134–147.
53. Oren G. The Yad Vashem Holocaust Museum: educational dark tourism in a futuristic form / G. Oren, A. Shani // Journal Of Heritage Tourism. – 2012. – Vol. 7. – Iss. 3. – P. 255–270.
54. Pelliccia A. In the family home: roots tourism among Greek second generation in Italy / A. Pelliccia // Current Issues In Tourism. – 2016. – P. 1–16.
55. Pezzullo Ph. C. "This is the only tour that sells": tourism, disaster, and national identity in New Orleans / Ph. C. Pezzullo // Journal Of Tourism And Cultural Change. – 2009. – Vol. 7. – Iss. 2. – P. 99–114.
56. Powell R. Dark London: dimensions and characteristics of dark tourism supply in the UK capital / R. Powell, K. Iankova // Anatolia: An International Journal of Tourism and Hospitality Research. – 2016. – Vol. 27. – Iss. 3. – P. 339–351.
57. Prideaux B. The Need to Use Disaster Planning Frameworks to Respond to Major Tourism Disasters / B. Prideaux // Journal of Travel & Tourism Marketing. – 2004. – Vol. 15. – Iss. 4. – P. 281–298.
58. Ritchie B. Tourism Disaster Planning and Management: From Response and Recovery to Reduction and Readiness / B. Ritchie // Current Issues in Tourism. – 2008. – Vol. 11. – Iss. 4. – P. 315–348.
59. Robbie D. Touring Katrina: Authentic Identities and Disaster Tourism in New Orleans / D. Robbie // Journal Of Heritage Tourism. – 2008. – Vol. 3. – Iss. 4. – P. 257–266.
60. Russell D. W. Nostalgic Tourism / D. W. Russell // Journal Of Travel & Tourism Marketing. – 2008. – Vol. 25. – Iss. 2. – P. 103–116.
61. Ryan C. The Buried village, New Zealand – An example of dark tourism? / C. Ryan, R. Kohli // Asia Pacific Journal of Tourism Research. – 2006. – Vol. 11. – Iss. 3. – P. 211–226.
62. Seaton A. V. Guided by the dark: From thanatopsis to thanatourism / A. V. Seaton // International Journal of Heritage Studies. – 1996. – Vol. 2. – Iss. 4. – P. 234–244.
63. Sellick M. Discovery, Connection, Nostalgia: Key Travel Motives Within the Senior Market / M. C. Sellick // Journal of Travel & Tourism Marketing. – 2004. – Vol. 17. – Iss. 1. – P. 55–71.
64. Sharpley R. The Tsunami and Tourism: A Comment / R. Sharpley // Current Issues In Tourism. – 2005. – Vol. 8. – Iss. 4. – P. 344–349.
65. Stone Ph. R. Dark tourism and the cadaveric carnival: mediating life and death narratives at Gunther von Hagens' Body Worlds / P. R. Stone // Current Issues In Tourism. – 2011. – Vol. 14. – Iss. 7. – P. 685–701.
66. Sun Y. Cognition of disaster risk in a tourism community: an agricultural heritage system perspective / Y. Sun, H. Zhou, G. Wall, Y. Wei // Journal Of Sustainable Tourism. – 2017. – Vol. 25. – Iss. 4. – P. 536–553.
67. Wiedel Heidelberg B. A. Managing ghosts: exploring local government involvement in dark tourism / B. A. Wiedel Heidelberg // Journal Of Heritage Tourism. – 2015. – Vol. 10. – Iss. 1. – P. 74.
68. Winter C. Tourism, social memory and the great war / C. Winter // Annals of Tourism Research. – 2009. – Vol. 36. – № 4. – P. 607–626.
69. Wright A. Destination Ireland: an ancestral and emotional connection for the American tourist / A. S. Wright // Journal of Tourism and Cultural Change. – 2009. – Vol. 7. – Iss. 1. – P. 22–33.
70. Wright D. Local community perceptions of disaster tourism: the case of L'Aquila, Italy / D. Wright, R. Sharpley // Current Issues In Tourism. – 2016. – P. 1–17.
71. Yankholmes A. Rethinking slavery heritage tourism / A. Yankholmes, B. Mc Kercher // Journal Of Heritage Tourism. – 2015. – Vol. 10. – Iss. 3. – P. 233–247.
72. Yankovska G. Dark and toxic tourism in the Chernobyl exclusion zone / G. Yankovska, K. Hannam // Current Issues in Tourism. – 2014. – Vol. 17. – Iss. 10. – P. 929–939.

References

1. ANISHCHENKO, A. P., YARIKO, M. O. (2015) Memorialnyi turyzm u konteksti stanovlennia hromadianskoj samovidomosti (na przykladi ukrainsko-polskich vidnosyn). In: *Proceedings of "Aktualnye nauchnye*

issledovaniia v sovremenom mire" VIth international internet-conference, Pereiaslav-Khmelnytskyi, 26-27 October 2015. Pereiaslav-Khmelnytskyi: [s. n.], pp. 84–89.

2. VELEDINSKIY, V. G. (2011) Mrachnyi turizm. Vzdornaia prikhod ili potrebnost dushi. In: *Proceedings of "Ustojchivoe razvitie turizma i modernizatsiya ekonomiky Rossii" IVth international conference, Pereiaslav-Khmelnytskyi, 6-9 September 2011*. Ulan-Ude: Izdatelstvo BNTS SO RAN, pp. 65–69.

3. VILCHYNSKYI, A. O. (2014) Nostalichnyi turizm u Ternopilskii oblasti: novi pidkody do aspektiv formuvannia ta perspektiv rozvytku. *Science and Education a New Dimension. Humanities and Social Science*, II (3), 18, pp. 100–103.

4. VUITSYK, O. I. (2009) Rozvytok sentymentalnoho (nostalhiinoho) Turyzmu v Ukraini. In: I. V. Smalii (ed.) *Heohrafiia. Ekonomika. Ekologhiia. Turizm: rehionalni studii: Zbirnyk naukovykh prats*. Vol. 3. Nizhyn: MILANIK, pp. 40–46.

5. Pro turizm: Zakon Ukrainy, № 324/95-BP [1995]. [Online] Available from: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/324/95-bp>. [Accessed: 19 October 2016].

6. ZASTAVETSKYI, T., ZASTAVETSKA, L. (2011) "Pokhmuryi turizm" yak vidobrazhennia trahichnykh podii u istoroo ta kulturi narodiv. *Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Seria Heohrafiia*. 1 (29), 101–127.

7. IVANOVA, N. K., MALENNIKOVA, O. N. (2013) Nekotorye osobennosti sovremennoi turistik, ili k chemu eshe mozhet / dolzhen byt' gotov kul'turolog. *Izvestiia Vysshiaia Vysshiaia uchebnykh zavedenij. Seria "Gumanitarnye nauki"*. 4 (3), 228–234.

8. KARPOVA, G. A., KHOREVA, L. V. (2012) Razlichnye podkhody k razrabotke system klassifikatsii v turizme. In: *Proceedings of "Forsait sanatorno-kurortnoi b turistskoj sfery" all-Russia conference, Anapa, 20-21 December 2012*. Anapa: [s. n.], pp. 377–380.

9. KARACHEVSKAYA, E. N. (2013) Etnicheskij turizm v Belarusi: problem i perspektivy razvitiia. In: *Proceedings of "Mentalitet slavyan i integratsionnye protsessy: istoriya, sovremennost', perspektivy" VIIIth conference, 23-24 May 2013*. Gomel: GGTU im. P. O. Sukhogo, pp. 341–342.

10. KYRYLIUK, L. M. (2008) Novi (netradytsiini) vydy turizmu Ukrainy. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu im. M. Kotsiubynskoho. Seria: Heohrafiia*. 17, 191–195.

11. KYFIAK, V. F. (2003) Orhanizatsiia turystychnoi dialnosti v Ukraini: navchalnyi posibnyk. Chernivtsi: Knyhy-XXI.

12. KIPTENKO, V. K. (2010) *Menedzhment turizmu: pidruchnyk*. Kyiv: Znannia.

13. KLIAP, M. P. (2011) *Suchasni riznovydy turizmu: navchalnyi posibnyk*. Kyiv: Znannia.

14. KOLTSOVA, A. O. (2013) Sostoyanie i perspektivy razvitiia nostalgicheskogo turizma v Belarusi dlya evrejskoj diaspory. In: *Proceedings of "Belarus' v sovremenom mire" VIth conference, 26 April 2013*. Gomel: GGTU im. P. O. Sukhogo, pp. 246–248.

15. KUZYK, S. P. (2011) *Heohrafiia turizmu: navchalnyi posibnyk*. Kyiv: Znannia.

16. KULAJCHUK, S. (2008) Nekropol' kak ekskursionnyj ob'ekt. In: A. I. Borko (ed.) *Nauka-2008: sbornik nauchnykh trudov*. Grodno: GRGU, pp. 162–165.

17. MALETIN, S. S. (2014) Turizm spetsialnykh interesov: kontseptual'nyj podkhod issledovaniia. *Vestnik Novosibirskogo gosudarstvennogo universiteta ekonomiki i upravleniia*. 4, 218–225.

18. MALOVA, N. A. (2002) Etnicheskij turizm: problem, tendentsii, perspektivy. In: D. E. Lukonin, T. V. Cherevichko (eds.) *Turizm i kulturnoe nasledie*. Vol. 1. Saratov: Izdatelstvo Saratovskogo universiteta, pp. 44–51.

19. MOSHNYAGA, E. V. (2008) Kontseptosfera mezhdunarodnogo turizma v kontekste mezhkulturnoj komunikatsii. *Znanie. Ponimanie. Umenie*. 4, 146–151.

20. MURAVSKA, S. V. (2011) Etnichnyi turizm: do problem vyznachennia terminy. In: *Proceedings of "Rozvytok ukrainskoho etnoturizmu: problem ta perspektivy" all-Ukraine conference, Lviv, 2011*. Lviv: [s. n.], pp. 70–74.

21. NIKIFIROVA, E. (2013) Torgovtsy krasotoj: zametki o rebrendinge estonskoj derevni. In: E. Bogdanova, O. Brednikova (eds.) *Vdali ot gorodov: zhizn' possovetovskoj derevni*. Saint Petersburg: Aleteja, pp. 144–167.

22. PARKHOMENKO, T. S. (2009) Antropolohiia turizmu. In: V. S. Pazenok et al (eds.) *Filosofia turizmu: navchalnyi posibnyk dlia studentiv vyshchychykh navchalnykh zakladiv*. Kyiv: Kondor, pp. 57–65.

23. PUTSENTEILO, P. R. (2007) *Ekonomika i orhanizatsiia turystychno-hotelnogo pidpriemstva: navchalnyi posibnyk dlia studentiv vyshchychykh navchalnykh zakladiv*. Kyiv: Tsentr navchalnoi literatury.

24. ROZHNOVA, V., TERES, N. (2013) Problemy ta perspektivy rozvytku etnoturizmu: zarubizhnyi ta ukrainskyi dosvid. *Etnichna istoriia narodiv Yevropy*. 39, 32–44.

25. RUNTSIV, O. (2008) Istoričniy turizm v ternopilskii oblasti. *Istoriia ukrainskoj heohrafiia*. 18, 47–51.

26. RYBAKOVA, E. V. (2014) Osobennosti uporebreniia termina "Dark tourism" v otechestvennykh i zarubezhnykh issledovaniyakh. *European Social Science Journal*. 1–1 (40), 202–209.

27. Etnoturizm – chto eto? [Online] Available from: <http://www.mede.su/content/78/read246.html>. [Accessed: 19 October 2016].

28. ASHWORTH, G. J. (2015) Have we illuminated the dark? Shifting perspectives on "dark" tourism. *Tourism Recreation Research*. 40 (3), 316–325.

29. ASHWORTH, G. J. (2005) Moving from Blue to Grey Tourism: Reinventing Malta. *Tourism Recreation Research*. 30 (1), 45–54.

30. BHANDARI, K. (2016) Imagining the Scottish nation: tourism and homeland nationalism in Scotland. *Current Issues in Tourism*. 19 (9), 913–929.

31. CLARKE, P., McAULEY, A. (2016) The Fromelles Interment 2010: dominant narrative and reflexive thanatourism. *Current Issues in Tourism*. 19 (11), 1103–1119.

32. COLLINS-KREINER, N. (2016) Dark tourism as / is pilgrimage. *Current Issues in Tourism*. 19 (12), 1185–1189.

33. DALTON, D. (2015) *Dark Tourism and Crime*. London; New York: Routledge.

34. Dann, G. M. S., SEATON, A. V. (2001) Slavery, Contested Heritage and Thanatourism. *International Journal of Hospitality & Tourism Administration*. 2 (3–4), 1–29.

35. DARLINGTON, Ch. (2014) Dark tourism: a school visit to Flanders. *Bereavement Care*. 33 (2), 44–47.

36. FENG, K., PAGE, S. J. (2000) An Exploratory Study of the Tourism, Migration-Immigration Nexus: Travel Experiences of Chinese Residents in New Zealand. *Current Issues in Tourism*. 3 (3), 246–281.

37. FRIEDRICH, M., JOHNSTON, T. (2013) Johnston Beauty versus tragedy: thanatourism and the memorialisation of the 1994 Rwandan Genocide. *Journal of Tourism and Cultural Change*. 11 (4), 302–320.

38. GOLANŠKA, D. (2015) Affective spaces, sensuous engagements: in quest of a synaesthetic approach to "dark memorials". *International Journal Of Heritage Studies*. 21 (8), 773–790.

39. HARTMANN, R. (2014) Dark tourism, thanatourism, and dissonance in heritage tourism management: new directions in contemporary tourism research. *Journal of Heritage Tourism*. 9 (2), 166–182.

40. HERTZOG, A., KNAFOU, R., BARRIÈRE, P. (2015) "Tourism and Memory, Tourism as Memorial, Memories of Tourism". [Online] *Tourism review*. Available from http://viatourismreview.com/wp-content/uploads/2015/06/Tourisme_Memoire_EN.pdf. [Accessed: 19 October 2016].

41. HIGGINBOTHAM, G. (2012) Seeking roots and tracing lineages: constructing a framework of reference for roots and genealogical tourism. *Journal of Heritage Tourism*. 7 (3), 189–203.

42. HUANG, W.-J., RAMSHAW, G., NORMAN, W. C. (2016) Homecoming or tourism? Diaspora tourism experience of second-generation immigrants. *Tourism Geographies: An International Journal of Tourism Space, Place and Environment*. 18 (1), 59–79.

43. IORIO, M., CORSALE, A. (2013) Corsale Diaspora and Tourism: Transylvanian Saxons Visiting the Homeland. *Tourism Geographies: An International Journal of Tourism Space, Place and Environment*. 15 (2), 198–232.

44. KAMBER, M., KARAFOTIAS, TSITOURA, T. (2016) Dark heritage tourism and the Sarajevo siege. *Journal Of Tourism And Cultural Change*. 14 (3), 255–269.

45. KERR, M. M., PRICE, R. H. (2016) Price Overlooked encounters: young tourists' experiences at dark sites. *Journal Of Heritage Tourism*. 11 (2), 177–185.

46. KIM, S., BUTLER, G. (2015) Local community perspectives towards dark tourism development: The case of Snowtown, South Australia. *Journal of Tourism and Cultural Change*. 13 (1), 78–89.

47. KING, B. (1994) What is ethnic tourism? An Australian perspective. *Tourism Management*. 15, (3), 173–176.

48. MARSCHALL, S. (2012) "Personal memory tourism" and a wider exploration of the tourism–memory nexus. *Journal of Tourism and Cultural Change*. 10, (4), 321–335.

49. MARSCHALL, S. (2015) "Homesick tourism": memory, identity and (be)longing. *Current Issues in Tourism*. 18 (9), 876–892.

50. MARSCHALL, S. (2015) Touring memories of the erased city: memory, tourism and notions of "home". *Tourism Geographies: An International Journal of Tourism Space, Place and Environment*. 17 (3), 332–349.

51. MARSCHALL, S. (2014) Tourism and remembrance: the journey into the self and its past. *Journal of Tourism and Cultural Change*. 12 (4), 335–348.

52. MILES, S. (2014) Battlefield sites as dark tourism attractions: an analysis of experience. *Journal Of Heritage Tourism*. 9 (2), 134–147.

53. OREN, G., SHANI, A. (2012) Shani The Yad Vashem Holocaust Museum: educational dark tourism in a futuristic form. *Journal Of Heritage Tourism*. 7 (3), 255–270.

54. PELLICIA, A. (2016) In the family home: roots tourism among Greek second generation in Italy. *Current Issues in Tourism*. 1–16.

55. PEZZULLO, Ph. C. (2009) "This is the only tour that sells": tourism, disaster, and national identity in New Orleans. *Journal Of Tourism And Cultural Change*. 7 (2), 99–114.

56. Powell, R., Iankova, K. (2016) Dark London: dimensions and characteristics of dark tourism supply in the UK capital. *Anatolia: An International Journal of Tourism and Hospitality Research*. 27 (3), 339–351.

57. PRIDEAUX, B. (2004) The Need to Use Disaster Planning Frameworks to Respond to Major Tourism Disasters. *Journal of Travel & Tourism Marketing*. 15 (4), 281–298.

58. RITCHIE, B. (2008) Tourism Disaster Planning and Management: From Response and Recovery to Reduction and Readiness. *Current Issues in Tourism*. 11 (4), 315–348.

59. ROBBIE, D. (2008) Touring Katrina: Authentic Identities and Disaster Tourism in New Orleans. *Journal Of Heritage Tourism*. 3 (4), 257–266.

60. RUSSELL, D. W. (2008) Nostalgic Tourism. *Journal Of Travel & Tourism Marketing*. 25 (2), 103–116.

61. RYAN, C., KOHLI, R. (2006) The Buried village, New Zealand – An example of dark tourism? *Asia Pacific Journal of Tourism Research*. 11 (3), 211–226.

62. SEATON, A. V. (1996) Guided by the dark: From thanatopsis to thanatourism. *International Journal of Heritage Studies*. 2 (4), 234–244.
63. SELICK, M. C. (2005) Discovery, Connection, Nostalgia: Key Travel Motives Within the Senior Market. *Journal of Travel & Tourism Marketing*. 17 (1), 55–71.
64. SHARPLEY, R. (2005) The Tsunami and Tourism: A Comment. *Current Issues In Tourism*. 8 (4), 344–349.
65. STONE, Ph. R. (2011) Dark tourism and the cadaveric carnival: mediating life and death narratives at Gunther von Hagens' Body Worlds. *Current Issues In Tourism*. 14 (7), 685–701.
66. SUN, Y. et al (2017) Cognition of disaster risk in a tourism community: an agricultural heritage system perspective. *Journal Of Sustainable Tourism*. 25 (4), 536–553.

67. WIELDE HEIDELBERG, B. A. (2015) Managing ghosts: exploring local government involvement in dark tourism. *Journal Of Heritage Tourism*. 10 (1), 74.
68. WINTER, C. (2009) Tourism, social memory and the great war. *Annals of Tourism Research*. 36 (4), 607–626.
69. WRIGHT, A. S. (2009) Destination Ireland: an ancestral and emotional connection for the American tourist. *Journal of Tourism and Cultural Change*. 7 (1), 22–33.
70. WRIGHT, D. (2016) Local community perceptions of disaster tourism: the case of L'Aquila, Italy. *Current Issues In Tourism*. 1–17.
71. YANKHOLMES, A., MCKERCHER, B. (2015) Rethinking slavery heritage tourism. *Journal Of Heritage Tourism*. 10 (3), 233–247.
72. YANKOVSKA, G., HANNAM, K. (2014) Dark and toxic tourism in the Chernobyl exclusion zone. *Current Issues in Tourism*. 17 (10), 929–939.

Надійшла до редколегії 28.11.16

M. Kazmyrchuk, Dr.habil. (History), Associate Professor
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

MEMORIAL AND NOSTALGIC TOURISM IN THE DOMESTIC AND FOREIGN STUDIES

There is an active development of new types of tourism now, among which are the memorial and nostalgic tourism. One can find a big number of research papers by Ukrainian and foreign scholars that deal with these new types of tourism. Currently, there is no consensus regarding the designation of the concept of nostalgia and memorial tourism among the theorists and practitioners of such tourism. This papers aims to analyse the terminological options and nostalgic memorial tourism, as well as the allocation of the overall trends in the study of these new types of tourism in the domestic and foreign studies.

Key words: memorial tourism, nostalgia tourism, domestic and foreign studies, new types of tourism.

УДК 94(477):351.853:726:27-523.42"18/19"
<https://doi.org/10.17721/1728-2640.2016.131.4.06>

І. Кравченко, канд. іст. наук, доц.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

КИЇВСЬКА АНДРІЇВСЬКА ЦЕРКВА:

ЗАХОДИ З РЕМОНТУ ТА ОХОРОНИ ПАМ'ЯТКИ У XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

Андріївська церква є визнаним шедевром архітектури Києва. На основі аналізу архівних джерел висвітлюється історія ремонтів церкви у XIX – на початку XX ст. Розглядаються причини, із яких будівля постійно їх потребувала. Приділяється увага джерелам фінансування капітальних і поточних ремонтів храму й гори, на якій він побудований. Згадуються особи, які відіграли особливу роль у справі збереження пам'ятки. Досліджується роль Київського товариства охорони пам'яток старовини й мистецтва в охороні Андріївської церкви.

Ключові слова: Київська Андріївська церква, Київське товариство охорони пам'яток старовини і мистецтва, Ф.-Б. Растреллі, А. М. Муравйов, Федір Титов.

Унікальна пам'ятка архітектури XVIII ст., Київська Андріївська церква, була побудована у 1744–1755 рр. за ініціативою російської імператриці Єлизавети Петрівни за проектом відомого архітектора Ф.-Б. Растреллі під керівництвом архітектора І. Ф. Мічуріна. Із різних причин церква не була відкрита до смерті імператриці, і освячена лише в 1767 р. [23, арк. 1–1 зв.].

Красі витонченої будівлі сприяє і її місце розташування на одній із найвищих гір центральної частини Києва. Сміливий вибір місця для церкви був причиною повільного її будівництва, надзвичайної його дорожнечі й особливо її подальшої долі.

У перші часи після смерті імператриці Єлизавети Петрівни про храм "забули", так що навіть на час освячення він уже потребував досить значного ремонту. Спочатку церква знаходилась у завідуванні імператорського двору. Пізніше, у кінці XVIII ст., храм передали "на баланс" київському міському магістрату, який однак досить швидко від нього відмовився. Нарешті, у XIX ст. він надійшов у завідування Св. Синоду і київського єпархіального начальства [18, арк. 1 зв.]. Усі перераховані установи піклувались, як могли, про церкву, починаючи її ремонти звичайно в той час, коли храму загрожувало руйнування. Однак жодна з них не виділяла постійних коштів на його утримання. Унаслідок цього, пам'ятка, незважаючи на свою виняткову історичну, архітектурну і художню важливість, за виразом її настоятеля, відомого історика церкви, професора Київської Духовної Академії протоієрея Федора Титова, "буквально влачит своє жалкое существование вот уже в течении почти 200 лет" (на 1917 р.) [22, арк. 103 зв.].

Андріївську церкву з часу її освячення неодноразово ремонтували. Відомо, принаймні, про досить значні ремонти у 1787 р., 1825 – 1832 рр., 1844 – 1846 рр., 1866–1869 рр., 1894–1895 рр.

Звичайно, певні "косметичні", дрібні ремонти робились постійно. Так, у 1800 р. церкву поштукатурили і зробили ще деякі незначні виправлення за рахунок коштів Київського магістрату, на що витратили 891 руб. 74 коп. (слід зазначити, що в той час храм і мали ремонтувати саме за рахунок "бюджету" Києва). Цікаво, що наступного року магістрат повернув собі більшу частину цієї суми (700 руб.), забравши кошти, пожертвовані Андріївській церкві "от dobroхитного подаяння" [1, арк. 12, 18-18 зв.].

Отже, незважаючи на зобов'язання Київського магістрату ремонтувати Андріївську церкву за рахунок міських коштів, частіше за все на це витрачались гроші самого храму, і на такі витрати ще потрібен був дозвіл єпархіальної влади. Так, у 1805 р. священик Андріївської церкви Михайло Семеновський доповідав митрополиту Київському Серапіону, що зіпсувались сходи при церкві, і запитував: чи просити про ремонт міську владу, чи використати на це власні 142 руб. На це послідувала резолюція митрополита: дозволити все полагодити за наявні зараз у церкви гроші [2, арк. 1–3]. Таку ж ситуацію бачимо в 1809 р., коли 24 липня церкву пошкодило під час бурі, єпархіальна влада наказала все виправити "на церковну суму". Тоді відремонтували три бані, вікна, під керівництвом міського архітектора А. Меленського замінили два погнуті хрести [3, арк. 1–2; 4, арк. 1–2]. У 1811–1812 рр. ремонтували сходи, вікна, штукатурили та фарбували колони, згідно розпо-